

Doktor İhsan Sami (Garan) Bey'in 1911 Bursa Kolerasına Dair Tespitleri ve Yansımaları *

Dr. İhsan Sami (Garan) Bey's Detections and Reflections on the 1911 Bursa Cholera

Erol Karcı

Doç. Dr., İzmir Bakırçay Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü
https://orcid.org/0000-0003-3326-4283

ÖZ

Amaç: Bu çalışmada 1911 kolera salgını sırasında Bursa'ya gönderilen Dr. İhsan Sami Bey'i tanıtmak ve raporunda yer alan iddialar ile bu iddialara karşı yapılan inceleme hakkında bilgi vermek amaçlanmıştır.

Yöntem: 1 Aralık 2024-3 Mart 2025 tarihleri arasında yapılan bu çalışmada tarih araştırmalarında kullanılan klasik yöntem kullanılmıştır. Bu çerçevede T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı bünyesindeki Osmanlı ve Cumhuriyet Arşivi'nin farklı tasniflerindeki belgelerden ve konuyla ilgili mevcut literatürden yararlanılmıştır.

Bulgular: Kolera Hindistan coğrafyasının yerli hastalığıdır. XIX. yüzyılda 6 büyük pandemi yapan kolera, Osmanlı Devleti'ndeki ilk salgınını 1822'de yapmıştır. Osmanlı idari teşkilatlanmasında Hüdavendigar Vilayeti'nin merkezi olan Bursa şehri de tarihsel süreç içerisinde kolera salgınlarına maruz kalmıştır. Bursa'da 1911 kolerası 27 Haziran'da başlamıştır. Salgın sırasında istilacı şekilde hüküm süren kolera'nın mahiyetini araştırmak ve sular hakkında bakteriyolojik incelemelerde bulunmak için bakteriyolog Dr. İhsan Sami Bey şehre gönderilmiştir. Onun tarafından kaleme alınan rapor kolera'nın bölgedeki etkisini artırmasına neden olabilecek önemli iddialara sahiptir. Merkezi hükümet bu iddiaları araştırmak için bölgeye Mülkiye Müfettişi Ali Seydi Bey'i göndermiştir.

Sonuç: Bursa'da 1911 kolera salgınında 440 vaka görülmüş ve bunların 110'u ölümle neticelenmiştir. Dr. İhsan Sami Bey'in raporunda yer alan valinin kolera'nın varlığına inanmaması, doktorları azarlaması, kordonlar, erzak dağıtım, suların kirliliği, vaizlerin halka olumsuz telkinlerde bulunması, bazı doktorların kolera hastalarını hükümete haber vermemesi ve diğer iddialar oldukça önemlidir. Raporu dikkate alan merkezi hükümet bu iddiaları araştırmak için Mülkiye Müfettişi Ali Seydi Bey'i Bursa'ya göndermiştir. Bu tavır devletin kamu sağlığı konusundaki hassasiyetini göstermesi bakımından önemlidir. Ancak Ali Seydi Bey'in iddialara ilişkin yapmış olduğu yazışmalarda rapor ile çelişen cevaplar bulunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Hüdavendigar, Bursa, Kolera, Dr. İhsan Sami.

ABSTRACT

Objective: The aim of this study is to introduce Dr. İhsan Sami Bey, who was sent to Bursa during the 1911 cholera epidemic, and to provide information about the allegations in his report and the investigation against these allegations.

Method: Conducted between 1 December 2024 and 3 March 2025, this study employed the classical method used in historical research. In this framework, the documents in different classifications of the Ottoman and Republican Archives of the Presidency of the Republic of Turkey State Archives Presidency and the existing literature on the subject were utilised.

Findings: Cholera is an indigenous disease of the Indian geography. Cholera, which had 6 major pandemics in the XIXth century, made its first outbreak in the Ottoman Empire in 1822. The city of Bursa, which was the centre of Hüdavendigar Vilayet in the Ottoman administrative organisation, was also exposed to cholera epidemics in the historical process. The 1911 cholera outbreak in Bursa started on 27 June. Bacteriologist Dr. İhsan Sami Bey was sent to the city to investigate the nature of cholera, which was invasive during the epidemic, and to make bacteriological examinations on the water. The report written by him made important claims that could cause cholera to increase its impact in the region. The central government sent Ali Seydi Bey, Inspector of Civil Administration, to the region to investigate these allegations.

Conclusion: In the 1911 cholera epidemic in Bursa, 440 cases were seen and 110 of them resulted in death. The allegations in Dr. İhsan Sami Bey's report, such as the governor's disbelief in the existence of cholera, his scolding of doctors, cordons, distribution of rations, contamination of water, preachers making negative suggestions to the public, some doctors not informing the government about cholera patients and other allegations, are very important. Taking the report into consideration, the central government sent Mülkiye Inspector Ali Seydi Bey to Bursa to investigate these allegations. This attitude is important in terms of showing the state's sensitivity towards public health. However, Ali Seydi Bey's correspondence regarding the allegations contains answers that contradict the report.

Key Words: Ottoman Empire, Hüdavendigar, Bursa, Cholera, Dr. İhsan Sami.

Mersin Üniversitesi Tıp Fakültesi Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Dergisi, 2025;15(2):475-490

DOI: 10.31020/mutftd.1653091

e-ISSN: 1309-8004

Geliş Tarihi – Received: 07 Mart 2025; Kabul Tarihi - Accepted: 04 Mayıs 2025

İletişim - Correspondence Author: Erol Karcı <ekarci06@gmail.com>

Bu derginin içeriği Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License kapsamında lisanslanmıştır.

Giriş: Dr. İhsan Sami (Garan) Bey'in Yaşamına ve Eserlerine Dair Birkaç Söz

Dr. İhsan Sami (Garan) Bey, 1882'de İstanbul'da doğmuştur. Babası subay Hasan Sami Bey'dir. İlk tahsilini Mekteb-i Edeb'te, orta tahsilini Soğukçeşme Askeri Rüştiyesinde, liseyi ise Kuleli Askeri İdadisinde tamamlamıştır.¹ Bazı kaynaklarda adı Hüseyin İhsan Sami olarak verilmektedir.² Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye'den, 1904'te sınıfının ikincisi olarak mezun olmuştur.³ Mezuniyeti sonrasında Gülhane Hastanesi'nde stajını yapmış ve bakteriyoloji asistanı olarak çalışmıştır. Bir süre Erzincan Kötek'te Karantina doktorluğu yapmış daha sonra ise 9. Ordu Merkez Hastanesinde Bakteriyolog olarak çalışmıştır.⁴ Beyrut Amerikan Mektebi Tıbbiyesi öğrencilerinin sınavlarını yapmak üzere Amerika sefareti tarafından talep edilen heyette Dr. Zeoros Paşa ve Süleyman Numan Bey ile görevlendirilmiştir (1906).⁵

Şekil. 1: Dr. İhsan Sami Garan (1882-1943).¹

Dr. İhsan Sami Bey, 1911'deki kolera salgını sırasında İzmit, Samsun ve Bursa'da incelemeler yapmıştır.¹ Aynı yıl Bakteriyolojihane'de boş bulunan asistanlık kadrosuna atanmak için dilekçe ile müracaatta bulunmuştur. Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye Nezaretinin, Dahiliye Nezaretine gönderdiği 4 Ocak 1911 tarihli yazıya göre bakteriyoloji alanındaki uzmanlığı Gülhane Seririyatı ile Tıp Fakültesinden verilen sertifikadan anlaşılan ve halen 4. Orduda tabip olarak görev yapan Yüzbaşı İhsan Sami Efendi'nin 700 kuruş maaşla Bakteriyolojihane'de boş bulunan asistanlık kadrosuna atanmasına karar verilmiştir.³ Burada Dr. Refik (Güran) Bey'in yardımcılığını yapmıştır. Kemal Özbay'ın eserinde yer alan "...Gözlüklü, sarışın, kibar munis bir zattı... Laboratuvarında pratik dersler verir, iyi ve sıhhatli bir Wasserman teamülü yapmanın önemini belirtirdi. Bu husustaki dikkati kendisine haklı bir şöhret sağlamış, raporları emniyet ve itimada en layık dokümanter belge olarak kabul edilmekte bulunmuştu" cümleleri Dr. İhsan Sami Bey'in Tıp Fakültesindeki muavinlik günlerine dair fikir vermektedir.⁶

Balkan Harbi sırasında Edirne, Dimetoka ve Marmara Ereğlisi Hastanelerinde bakteriyolog olarak görev yapan Dr. İhsan Sami Bey, 1913'te Bakteriyolojihane Aşılar Şubesi Müdürlüğü'ne getirilmiştir.^{7,1} Bu esnada Bakteriyolojihane-i Osmani Müdürü olarak Dr. Paul-Louis Simond görev yapmaktaydı. Dr. Simond döneminde

Bakteriyolojihane’de aşı üretiminin göz ardı edildiği konusunda bazı eleştiriler vardır. Ancak, Dr. Simond’un tifo aşısı yanında kolera ve tifüs aşıları üzerinde de çalışmalar yaptığı bilinmektedir. Osmanlı Devleti’nde, o tarihte henüz üretilmeyen ve Fransa’dan temin edilen veba ve streptokok serumlarının dağıtımını da Bakteriyolojihane yapmaktaydı. Bakteriyolojihane, Balkan Savaşları sırasındaki kolera salgını sırasında önemli hizmetlerde bulundu. Bakteriyolojihane’de, kolerayla ilgili laboratuvar çalışmaları 1911’den 1913’e kadar aralıksız devam etti. Laboratuvarda hazırlanan tavşan serumu ile yapılan aglütinasyon testleri ile hastalığın ayırıcı tanısı yapılmaya çalışıldı. İstanbul’da Dr. Rafael Asseo ile Dr. İhsan Sami Bey tarafından yapılan ve Pasteur Enstitüsü’nde Dr. J. Ringenbach tarafından tekrarlanan incelemeler sonucunda kolera, bir ‘Marmara suşu’ (Vibron Marmara) ile farklı iki İstanbul suşu (Vibron A ve B) olarak tanınmıştır.⁷

Dr. Simond’un kontratının bitmesi üzerine Bakteriyolojihane-i Osmani Müdürlüğü’ne, Dr. Refik Bey getirilmiştir. Refik Bey, Serum ve Aşı Şubesi Müdürlüğüne Dr. Ziyaettin Seyfullah Bey’i tayin ettiği gibi Dr. İhsan Sami Bey’i de onun yardımcısı yapmıştır. Çanakkale Savaşları sırasında İstanbul’un İtilaf devletleri tarafından işgal edilmesi tehlikesi nedeniyle İhsan Sami Bey, bazı aletler ve malzemelerle Afyonkarahisar’a gönderilmiştir. Burada bir barakada yedek bir Bakteriyolojihane açılmıştır. Ancak tehlike ortadan kalkınca İhsan Sami Bey burayı kapatmış ve malzemeleri İstanbul’a nakletmiştir. Osmanlı Devleti’nin, 1917-1918 yılı Salnamesine göre Bakteriyolojihane-i Osmani Müdürlüğünde yine Dr. Refik Bey bulunmaktadır. Dr. İhsan Sami Bey ise şube müdürü olarak kurumdaki görevine devam etmektedir.⁴

Dr. İhsan Sami Bey, Mütareke’den sonra atandığı Erzurum Asker Hastanesi Bakteriyologluğu görevine gitmemiştir. Mesleki kariyeri tercih etmiş ve askerlik görevinden ayrılmıştır.⁶ Tıp Fakültesi Bakteriyoloji Müderris Muavinliğinden ise 18 Ekim 1925’te istifa etmiştir.⁸ Uzmanlığını geliştirmek ve bilgisini arttırmak için Paris Pasteur Enstitüsü’nde incelemeler yapmıştır (1926).¹ Sağlık Bakanlığı tarafından gönderildiği Paris’te, 6 ay kaldıktan sonra yurda dönmüştür. Bakteriyolojihane’deki resmi görevinden 1928’de ayrılmış ve özel laboratuvarında çalışmaya başlamıştır.⁴ Uzun yıllar idare ettiği laboratuvarı, İstanbul’da, Divanyolun’daydı.⁹ Bu laboratuvarda kendi üretimi ve ilk yerli öksürük şurubu olan *Dr. İhsan Sami Garan Öksürük Şurubu* ile *Gonokok* ve *Stafilokok* Aşısını çıkarmıştır. Tifo ve paratifo tedavisi alanında yaptığı çalışmalar sonucunda Tifo Aşısı, Anapiyojen Ampul ve Tifobil gibi ilaçları da ilk defa piyasaya sürmüştür. Ayrıca diğer mikrobik hastalıklar için de ilaçlar geliştirmiştir.^{10,9}

Şekil. 2: Dr. İhsan Sami öksürük Şurubuna ait gazete reklamı.³¹

Şekil. 3: Dr. İhsan Sami Bakteriyoloji Laboratuvarına ait gazete reklamı.³²

Dr. İhsan Sami Bey, 1930'da Paris Milletlerarası Mikrobiyoloji Kongresi'ne katılmıştır.¹ Osman Şerafettin Çelik, Osman Nurettin Onur ve Ragıp Refik Güran ile Türk Mikrobiyoloji Cemiyeti'nin kurucuları arasında yer almıştır (1931).¹¹ Ayrıca Türk Tıp Encümeni ile Türk Hekimleri Dostluk ve Yardım Cemiyeti gibi derneklerin idare heyetinde de bulunmuştur.⁹ Londra Milletlerarası Mikrobiyoloji Kongresi'ne katılmıştır(1936). Savaşlara katılmış olması nedeniyle 4. ve 3. derece Mecidiye Nişanı ile liyakat ve harp madalyalarına layık görülmüştür.¹

Mustafa Kemal Atatürk'ün doktor heyetinde de yer alan Dr. İhsan Sami Bey¹² 16 Mart 1943'te vefat etmiştir. Son Posta Gazetesi'nde *"Dr. İhsan Sami Vefat Etti"* başlığıyla verilen haberde *"Doktor, bakteriyolog İhsan Sami Garan'ın dün akşam vefat ettiğini teessürle haber aldık. Kendisi bir aydan beri dimağı bir neziften rahatsızdı. Dört gün evvel iyileşmişken hastalık nüksetmiş, kurtarılması kabil olamamıştır. Merhuma rahmet diler, ailesine taziyelerimizi sunarız"* satırlarına yer verilmiştir.¹³ Akşam Gazetesi'nin, 17 Mart tarihli sayısında yer alan ölüm ilanında ise cenazesinin 18 Mart Perşembe günü saat 11'de Belediye civarındaki Dizdariye Medresesi sokağındaki evinden kaldırılarak namazı Beyazıt camisinde kılındıktan sonra Merkez Efendi'deki aile kabristanına defnedileceği belirtilmiştir.¹⁴ Kızı Cemile Garan tarafından anne ve babasının hatırasını yaşatmak için 2016'da İstanbul, Ümraniye'de *"Dr. İhsan Sami Garan ve Afife Garan Anaokulu"* isimli bir okul yaptırılmıştır.¹²

Şekil. 4: Dr. İhsan Sami Bey'in vefat haberi.¹³

Şekil. 5: Dr. İhsan Sami Bey'in ölüm ilanı.¹⁴

Dr. İhsan Sami Bey, uzun yıllar Çocuk Esirgeme Kurumu Eminönü Şubesi başkanlığı görevinde bulunmuştur. Görev süresi boyunca birçok başarılı hizmet yapmıştır. Fakir çocukların sığınacağı aşevi ve dispanser açtığı gibi kendi ismini taşıyan Dr. İhsan Sami Kütüphanesi'ni de kurmuştur.¹

Bakteriyoloji alanında hazırladığı aşılar döneminin değerli ilaçları arasında yer alan Dr. İhsan Sami Bey, ilmi çalışmalara da önem vermiştir.⁹ Mesleki nitelikli birçok eser kaleme almıştır. Bunlardan biri *"Balık Yağını Nasıl İçmelidir?"* isimli eseridir. 21 sayfalık küçük bir kitap niteliğindeki bu çalışma İstanbul'da, Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye Matbaasında 1909'da basılmıştır. Eserde balık yağının tarihçesi, lüzumu, çeşitleri, hazmı, içilme

zamanı, miktarı ve içilmesindeki zorluklar hakkında bilgiler verilmektedir.¹⁵ Eserin bölümleri hakkında Ayşegül Demirhan Erdemir ayrıntılı bilgi vermiştir.⁹ “*Frenginin Yeni Usûl İle Teşhisi Borde-Wassermann Teamül-i Maslisi*” isimli çalışması ise Fethi Erden tarafından kıymetli bir eser olarak nitelendirilmiştir.¹ Eser, İstanbul’da İkdam Matbaasında 1922’de basılmıştır. 95 sayfa olan eserin baş kısmında yer alan ve Bakteriyolojihane-i Osmani Müdürü Dr. Refik Bey tarafından kaleme alınan “*Takriz*” başlıklı tanıtım yazısında eserin Wassermann teamülü hakkında ayrıntılı bilgi edinmek isteyen doktorlar için faydalı bir çalışma olduğu belirtilmiştir.¹⁶

Dr. İhsan Sami Bey’in tespit ettiğimiz bir makalesi başyazarlığını Halide Edip (Adivar) hanımın yaptığı Büyük Mecmua’da 1919’da yayınlanmıştır. Bir konferans metni olan bu yazı “*Türk Ocağı Konferanslarından: Veba-Taun*” başlıklıdır. Yazıda vebanın tarihçesi, sirayeti, insan bedenindeki etkileri ve veba aşısının hazırlanışı gibi konular hakkında bilgiler verilmektedir.¹⁷ İhsan Sami Bey, ayrıca *İstanbul Seririyatı Dergisi*’nde birçok ilmi makale yayınlamıştır. Kevser Topkar’ın doktora tezinin *EK D* başlığı altında sayfa numarası verilmeden listelenen makalelerin isimleri ile yayınlandıkları yıl, cilt ve sayı numaraları aşağıdaki tabloda verilmiştir.¹⁸

Tablo. 1: Dr. İhsan Sami Bey’in makaleleri¹⁸

Sene	Ay/Yıl	Cilt	Sayı	Sayfa	Makale Adı
1	Eylül 1335	1	5	97	Tedavi Notları
9	Mayıs 1927	Yok	1	1565	Tasfiye Edilmiş Difteri Serumu-Anti Toksin Difterik
9	Temmuz 1927	Yok	3	1641	Çiçek Aşısı İstihzarında Yeni Bir Muvaffakiyet: Neurovaccin
9	Ağustos 1927	Yok	4	1686	PH Hakkında Concentration en Ions Hydrogène
9	Nisan 1928	Yok	12	1953	Anatoksin Difterik ve Difteri Aşısı
10	Mayıs 1928	Yok	1	1987	İnsanların Difteriye Karşı Anatoksin ile Aşılması
12	Kasım 1930	Yok	7	3672	Beynelmilel Mikrobiyoloji Kongresi
17	Şubat 1935	Yok	2	56	Türk Mikrobiyoloji Cemiyeti
17	Mart 1935	Yok	3	79	Türk Mikrobiyoloji Cemiyeti

Amaç

Bu çalışmada 1911 yılında Bursa’da yaşanan kolera salgını sırasında bölgeye gönderilen bakteriyolog Dr. İhsan Sami Bey’i tanıttıktan sonra önemli iddiaları içeren raporu ve bu iddiaları incelemek için bölgeye gönderilen Mülkiye Müfettişi Ali Seydi Bey’in incelemeleri hakkında bilgi vermek amaçlanmıştır.

Materyal ve Yöntem

1 Aralık 2024-3 Mart 2025 tarihleri arasında yapılan bu çalışmada kullanılan temel kaynak Osmanlı Arşivinin farklı tasniflerinde yer alan belgelerdir. Özellikle Dahiliye Nezareti Muhaberat-ı Umumiye İdaresi evrakından yoğun olarak yararlanılmıştır. Ayrıca Dahiliye İdare, Babiâli Evrak Odası belgeleri ile Cumhuriyet Arşivinden de istifade edilmiştir. Bunların yanı sıra döneme ait bazı resmi ve özel yayınlar ile genel sağlık literatürü de taranmıştır. Çalışmamızda tarih araştırmalarında kullanılan klasik yöntem kullanılmıştır.

Bulgular

Bursa’da Kolera Salgınları

Hindistan coğrafyasının yerli hastalığı sayılan ve tarihin her döneminde bu coğrafyadaki varlığını devam ettiren koleranın, XIX. yüzyıldan önceki tahribatına dair bilgilerimiz sınırlıdır. Akut başlangıçlı bulantısız kusma, karın ağrısız şiddetli ishal ve su kaybına bağlı olarak gelişen kolera, kısa sürede müdahale edilmediği takdirde

oldukça öldürücü olabilen bir enfeksiyon hastalığıdır. İngiliz Doktor John Snow'un 1849'daki ve İtalyan anatomi uzmanı Filippo Pacini'nin 1854'teki çalışmalarından sonra Alman bakteriyoloji uzmanı Robert Koch, 1883'te koleranın etkeni olan *vibrio cholera* mikrobunu keşfetmiştir. Hastalığın yayılmasının en temel iki yolu kirli suların içilmesi ve hastalarla doğrudan temas edilmesidir.¹⁹

XIX. yüzyılda 6 büyük pandemi yapan koleranın başlama ve bitiş yıllarının 1817-1823, 1829-1851, 1852-1859, 1863-1879, 1881-1896 ve 1899-1923 olduğu genel olarak kabul edilmektedir. Bununla birlikte farklı yıl aralıklarını işaret eden araştırmacılar da vardır. Koleranın batıya ulaşmak için takip ettiği üç ana yol bulunmaktadır. Bunlardan ilki Hindistan'ın kuzeyi, Afganistan, İran ve Orta Asya üzerinden Rusya'ya ulaşan karayoludur. İkincisi Umman Denizi ve Basra Körfezi'nden geçerek Bağdat'a ulaşan deniz ve karayolu, üçüncüsü ise Hindistan'dan Kızıldeniz'e buradan da Mısır ve Akdeniz üzerinden Avrupa'ya ulaşan deniz yoludur.²⁰

XIX. yüzyıl boyunca ticaret, göç, savaş ve hac gibi farklı nedenlerle Osmanlı topraklarına taşınan kolera demografik yapıda tahribata neden olduğu gibi ekonomik açıdan da önemli zararlara yol açmıştır.²¹ Osmanlı Devleti'ndeki ilk kolera salgını 1822'de başlamıştır. Basra Körfezi üzerinden Bağdat yoluyla Anadolu ve Akdeniz sahillerine ulaşan hastalık 1823'te Urfa, Diyarbakır ve Halep'e yayılmıştır. İstanbul'u etkileyen ilk kolera salgını ise Haziran 1831'de başlamıştır.²²

Osmanlı idari teşkilatında Hüdavendigâr Vilayetinin merkezi olan Bursa²³şehri, 1911 öncesinde de kolera salgınlarına tanıklık etmiştir. Bursa'da tespit edilen ilk kolera vakaları Nisan 1848'de Mihaliç (Karacabey) kazasında görülmüştür. Bu tarihten 1890'lı yıllara kadar Bursa'da kolera olup olmadığına dair bir bilgi yoktur. Ancak kolera bu yüzyılın sonlarına doğru Bursa'da bir kez daha kendisini göstermiş²⁴ ve 1894'te yeni bir salgına neden olmuştur. Bu salgında şehirdeki ilk vakalar 8 Eylül'de görülmüştür. Bunun üzerine 200 nefer geçici jandarma istihdam edilerek şehir kordon altına alınmıştır. Ayrıca gerekli tedbirleri alarak hastaların tedavileriyle ilgilenmek üzere İstanbul'dan 4 doktor gönderilmiştir.²⁵

Şehirdeki kolera vakalarının artması üzerine 20 Eylül'de gerekli teftiş ve dezenfeksiyon işleri için Hıfzısıhha Umum Müfettişi Bonkowski Paşa görevlendirilmiştir.²⁶ Bonkowski Paşa'nın Bursa'ya gelmesinden sonra dezenfeksiyon işlemlerine önem verilmeye başlanmış, fakir fukaranın yiyecek ve içecek ihtiyaçları da belediye tarafından karşılanmıştır. Bütün gayretlere rağmen kolera salgını iki buçuk ay devam etmiştir. Salgın sırasında sadece 178 kişinin koleraya yakalanması, hastalıkla mücadele açısından önemli bir başarıdır. Hastalığa yakalananlardan 132'si hayatını kaybetmiştir.²⁵

Kolera, Osmanlı topraklarında 1910-1913 yılları arasında da salgınlar yapmıştır. Bu dönemdeki salgın, 1899'da başlayan pandeminin bir parçasıdır. 1899'da Hindistan'dan dünyaya yayılan hastalık aynı yılın Ekim ayında Basra'ya sıçramış ancak yayılmamıştır. 1900'de Kalküta ve Bombay'da etkili olan kolera bütün Hindistan'a bulaşmıştır. Hastalık bir koldan Afganistan'a ve İran'a diğer koldan ise Burma ve Singapur'a yayılmıştır. 1902'de Hicaz ve Mekke'ye bulaşmıştır. Daha sonra ise bir yönden Yemen'e diğer yönden ise Mısır'a girmiştir. Sina yarımadasından, Filistin ve Suriye'ye sıçrayan kolera, 1903'te Halep'e oradan da Anadolu'ya girmiştir. İran, Irak

ve Astrahan'da etkili olan kolera, 1904'te Bakü'ye varmıştır. Kafkaslara, Volga'ya ve Batı Sibirya'ya da sirayet eden hastalık 1905'te Ural, Volga ve Don nehirleri havzasında kalmıştır. 1907'de ise Volga havzasında yeniden etkili olmuştur. 1908'de Saint Petersburg ve Baltık limanları, Kafkaslar, Türkistan ve Sibirya'da görülmüş ve Rusya'ya yerleşmiştir. Kolera, şiddeti zaman zaman değişerek bu ülkede yıllarca hüküm sürmüş ve Avrupa Rusya'sında ancak 1926'da ortadan kalkmıştır.²⁸

Rusya, kara ve deniz yollarıyla koleranın dünyaya yayılmasında etkili olmuştur. Öyle ki hastalık 1910'da Rusya'dan gelen bir gemi vasıtasıyla Güney Amerika'ya ulaşmıştır. Batı Avrupa'da tek tük vakalar halinde kalan hastalık, Orta ve Güney Avrupa'da ise tutunmuştur. Macaristan ve İtalya'ya 1909'da bulaşan kolera, Rus esirleri vasıtasıyla Avusturya'ya girmiştir. Hastalık, 1910'da ise Balkanlara sıçramıştır. Yukarıda ifade ettiğimiz gibi Osmanlı toprakları da bu pandemiden etkilenmiştir. Rusya üzerinde 1910 yılı yazında gelen kolera Osmanlı topraklarını istila etmeye başlamıştır. Erzurum'a, 15 Temmuz'da kara yoluyla Rusya'dan gelen yolcular tarafından taşınan hastalık kısa sürede yayılmıştır. Kolera, 29 Ağustos'ta Van'da, 31 Ağustos'ta Mamuret'ül-Aziz'in (Elazığ) bir köyünde ve 7 Aralık'ta Cizre'de ortaya çıkmıştır. Trabzon'a yine Rusya'dan ancak bu sefer deniz yoluyla taşınmıştır. Buradan önce Samsun'a daha sonra ise Amasya, Merzifon, Zile ve Tokat'a ulaşmıştır. 6 Kasım'da ise Sivas'a varmıştır. Kolera, 1 Eylül'de İstanbul'un Galata semtinde görülmüş ve şehre yayılmıştır. İstanbul'un işlek bir merkez olması hastalığın kısa sürede birçok yere taşınmasına etki etmiştir. Öyle ki kolera 2 Eylül'de Zonguldak'a, 17 Ekim'de Divriği'ye, 21 Ekim'de Edirne'ye, 3 Kasım'da İzmit'e ve 7 Kasım'da da Bursa'ya ulaşmıştır.²⁸

Bursa'da, 7 Kasım'da hastalanarak Gureba Hastanesi'ne kaldırılan bir kişi kısa sürede hayatını kaybetmiştir. Yapılan otopside hastanın koleradan vefat ettiği anlaşılmış ve durum Bursa Sıhhiye Müfettişliğine bildirilmiştir. 9 Kasım'da ise İstanbul'dan, Bursa'ya gelen bir kişi hastalanmıştır. Vefat eden bu vatandaşın cesedinde yapılan bakteriyolojik incelemeler de ölümün kolera nedeniyle olduğunu ispatlamıştır. 12-24 Kasım tarihleri arasında Bursa'da ve çevresinde kolera vakaları görülmeye devam etmiştir. Hastalık özellikle Gemlik, İnegöl, Kirmasti, Eskişehir, Karahisar-ı Sahib ve Pazarköy'de kendisini göstermiştir. Bu dönemde kolera Bursa'nın da bağlı olduğu Hüdavendigar Vilayetinde 22 can kaybına neden olmuştur.²⁷ Hüdavendigar Vilayeti Sıhhiye Müfettişliğinin, 23 Ocak 1911 tarihli raporuna göre Bursa'daki kolera salgını sırasında hastalar Kolera Hastanesi'nin özel bir koğuşunda tecrit edilmiş ve koleranın görüldüğü meskenlerde fenni temizlik işlemleri yapılmıştır.²⁷

Bursa'da 1911 Kolerası

Hüdavendigar Vilayetinde, 1911 yılının Ocak ayında ortadan kalkan kolera aynı yılın Mayıs ayında Osmanlı coğrafyasının farklı bir noktasında, Samsun'da yeniden ortaya çıkmış ve hızla yayılmaya başlamıştır. 19 Mayıs 1911'de İstanbul'da, İnebolu'dan gelen bir yolcunun kolera mikrobunu taşıdığı tespit edilmiştir. Bu sıralarda Samsun'dan ve Sivas'tan gelen askerler arasında da koleranın varlığı bilinmektedir. Nitekim Mayıs ayında 4 kolera hastası daha tespit edilmiştir. Haziran'da 7 vaka daha görülmüştür. Temmuz'da ise Kasımpaşa'da ve Tophane'de iki odak noktası oluşmuştur. Temmuz sonunda Hasköy'de büyük bir odak gelişmiştir. Hastalık, Büyükdere'ye yerleşmiş ve daha sonra şehrin her tarafına yayılmıştır. Kolera, 1911'de İstanbul dışında, Osmanlı topraklarının birçok yerinde görülmüştür. Sivas'ta 6 Haziran'da, Kütahya'da ve Basra'da 7 Haziran'da ortaya çıkan kolera, Bursa'da ise Haziran ayının sonunda kendisini göstermiştir.²⁸

1911 kolera salgını Hüdavendigar Vilayetinde, Mayıs ayında Kütahya'da ortaya çıkmıştır. Vilayet sıhhiye müfettişliğinin raporuna göre hastalık vilayete ya İzmir'den gelmiş ya da manevralardan dönen askerlerin depolanan eşyaları vasıtasıyla bulaşmıştır. Kolera, Bursa'da ise 27 Haziran 1911'de Yeniyol'da, Hacı Ahmet

Ağa'nın hanında misafir olarak kalan ve Tavşanlı'dan gelen Halil bin Salim adındaki şahsın kolera belirtileri göstermesiyle başlamıştır. Şehirdeki ikinci vaka ise çiftçilik yapan ve barakalarda ikamet eden amelelerden birinde görülmüştür. 27 Haziran'dan, 24 Temmuz'a kadar geçen süre zarfında sadece 3 kolera vakası tespit edilmiştir.²⁷

Bursa'dan, Dahiliye Nezaretine gönderilen 30 Ağustos 1911 tarihli telgraf şehirdeki kolera vukuatının arttığını, Gemlik'te de can kayıplarının görüldüğünü bildirmektedir.²⁹ Dahiliye Nezareti'nden, Hüdavendigâr Vilayetine yazılan 19 Eylül tarihli yazıda ise kolera nedeniyle bölgeye gönderilen bakteriyolog İhsan Sami Bey'den alınan bilgilere yer verilmiştir. Buna göre hastalık Bursa'da etkisini kaybetmiştir. Şehirdeki doktor sayısı ihtiyaç duyulandan fazladır. Geçici olarak istihdam edilmiş olan doktorların hizmetlerine ihtiyaç kalmadığı takdirde hesaplarının kesilerek hazineye zarar verilmemesi istenilmiştir. Nezaret ayrıca bölgeye gönderilen kolera tahsisatından bu tarihe kadar yapılan harcamaları gösteren evrakın gönderilmesini de istemiştir.²⁹ Bursa'daki Mülkiye Müfettişi Ali Seydi Bey tarafından, Dahiliye Nezaretine gönderilen 12 Ekim 1911 tarihli telgrafta ise Bursa ve çevresinde koleranın devam ettiği ve hastalığın özellikle Bursa merkezinde şiddetlendiği belirtilmektedir.²⁹ Bu bilgiler koleranın 1911 salgınında Bursa'da artış ve azalmalar gösteren dalgalı bir seyir takip ettiğini göstermektedir.

Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye tarafından 1912'de yayınlanan ve 1910-1911 kolera salgınlarına dair önemli bilgiler veren resmi kaynakta suların genellikle pis olmasının şehirde hastalığın gelişmesini ve yayılmasını kolaylaştırdığı belirtilmektedir. Bununla birlikte vilayet sıhhiye müfettişinin raporunda vurguladığı üzere fenni nasihatlere güvenilmemesi de hastalığın kısa sürede çok sayıda can kaybına yol açmasına neden olmuştur.²⁷ Her iki bilgi de aşağıda yer vereceğimiz Dr. İhsan Sami Bey'in raporunu destekler mahiyettedir.

Aynı kaynakta Bursa Sıhhiye Müfettişi Mehmet Celalettin Bey tarafından gönderilen rapora da değinilmiştir. Bu raporda hastalığa karşı oluşturulan kordonların faydaları hakkında değerlendirmeler bulunmaktadır. Celalettin Bey'e göre vilayet dahilinde nerede kordon kurulmuşsa hastalığın etkisi orada sınırlandırılmıştır. Hatta buna örnek olarak da Söğüt Kasabası gösterilmektedir.²² Bu bilgi vilayetin geneline dair doğru bir tespit olabilir. Ancak Dr. İhsan Sami Bey raporunda Bursa'da kordon teşkili konusundaki hatalara ve belki de hastalığın yayılmasına yol açtığına değinilmektedir.

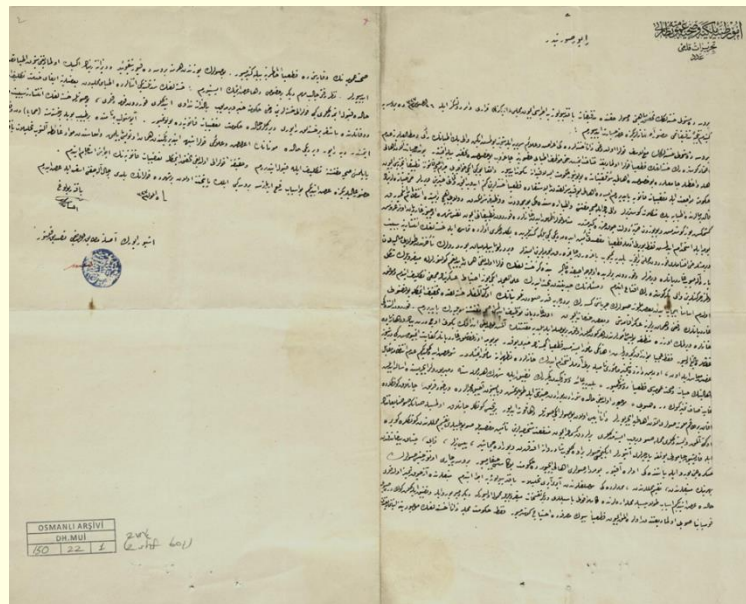
Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye tarafından yayınlanan esere göre Bursa şehrinde 1911 yılındaki kolera salgını sırasında gerekli bütün sıhhi tedbirler alınmış ve fenni uygulamalar yapılmıştır. Sıhhiye müfettişliğinin ayrıntılı raporuna göre 100 bin nüfus ve 214 mahalleden oluşan Bursa'da, kolera ilk görüldüğü mevkiden sonra diğer yerlerde münferit şekilde kendisini göstermiştir. Bursa'nın en yüksek ve rutubeti az bir mevki olan Hisar mahallesinde hastaların haber verilmemesi nedeniyle kolera şiddetli bir şekilde hüküm sürmüştür. Tatar, Molla Arap, Davut Dede, Küçük Namazgah, Hisarlık mahallelerinde ise lağımların açıktan akması ve birkaç derenin sularının kirli olması hastalığın şiddetle hüküm sürmesine neden olmuştur. Kolera, şehrin diğer mahallerinde ise kendisini nadiren göstermiştir. 1911 kolera salgınında Hüdavendigâr Vilayeti'nin genelinde 2542 kolera vakası görülmüş ve bunların 1390'nı vefatla neticelenmiştir. Vilayetin merkezi konumundaki Bursa şehrinde ise 440 kolera vakası görülmüş ve bunlardan 104'ü hayatını kaybetmiştir. Vilayetin diğer yerleşim birimlerinde görülen kolera vaka ve ölü sayıları ise aşağıdaki tabloda verilmiştir.²⁷

Tablo. 2: 1911 Kolera salgınında Hüdavendigar Vilayetinde vaka ve ölü sayıları²⁷

1911 Kolera Salgınında Hüdavendigar Vilayeti		
Yerleşim Yeri	Vaka Sayısı	Ölü Sayısı
Bursa şehri	440	104
Mudanya Kasabası	12	8
Pazarköy	175	63
Mihaliç	390	205
Gemlik	18	14
Atranos (Orhaneli)	5	4
Kirmasti (Mustafakemalpaşa)	47	28
Bilecik	169	95
İnegöl	266	180
Yenişehir	62	32
Kütahya Kasabası	62	6
Eskişehir	196	172
Gediz	34	28
Karahisar Kasabası	118	96
Sandıklı	116	89
Dinar	103	45
Uşak	259	173
Bozüyük	70	58
Toplam	2542	1390

Doktor İhsan Sami (Garan) Bey'in 1911 Bursa Kolerasına Dair Tespitleri

Bursa'da, 1911'de meydana gelen kolera salgınına dair önemli bilgiler veren bir kaynak Dr. İhsan Sami Bey'in raporudur. İhsan Sami Bey, 18 Eylül 1911 tarihli raporunda Bursa'da istilacı şekilde hüküm süren kolera mahiyetini araştırmak ve sular hakkında bakteriyolojik incelemelerde bulunmak için Meclis kararıyla 8 Eylül'de Bursa'ya gittiğini belirtmektedir. İncelemeleri sonucunda Bursa'daki hastalığın kolera olduğu hastalardaki belirtiler ile şüpheye yer kalmayacak şekilde ortaya çıkmışken, valinin doktorların görüşlerine güvenmeyerek hastalığın kolera olmadığına inandığını hatta görevli doktorları huzuruna çağırarak aşağıladığını da belirtmektedir. Raporda yer verilen dikkat çekici diğer bir bilgi ise bundan cesaret alan halkın özellikle de vaizlerin, bu konuda camilerde halka olumsuz düşünceler aşıladığıdır. Hükümet ise bu durum karşısında sessiz kalmıştır.³⁰

Şekil. 6: Dr. İhsan Sami Bey'in raporu.³⁰

Dr. İhsan Sami Bey, bu şekilde davranan iki hocanın Ceraim-i Sıhhiye Kanununa uygun şekilde cezalandırılması için hükümete müracaat ederek kanuni takibat yaptırdıysa da halkın bu kayıtsızlıktan yararlanarak hastalarını gizlediklerini, sadece vefat olaylarını haber verdiklerini hatta cenazelerin kaldırılması sırasında dahi doktorlara zorluk çıkardıklarını belirtmektedir. Vali ile sıhhiye müfettişi ve doktorlar arasındaki soğukluk nedeniyle bütün işlerde düzen bozulmuş, karışıklık çıkmış ve bu nedenle devlet hazinesi zarara uğramıştır. Örneğin koleranın görüldüğü hanelerde kordon uygulaması için onar kuruş yevmiye ile üç yüz gardiyan istihdam edilmiştir. Ancak bölgenin yerel halkından olan bu adamlar maksadı temin edemedikleri gibi belki de nöbet bekledikleri evlerle temas ederek hastalığın yayılmasına neden olmuşlardır. Hatta bu görevliler akşamları kordon yerlerini bırakarak belediyeye gelip bağırıp çağırmışlar ve yevmiyelerini istemişlerdir. Bir türlü yapılamayan bordroların gecikmesi nedeniyle de maliyeden para alınıp gardiyanlara verilememiş ve kordon yerleri açıkta kalmıştır.³⁰

Dr. İhsan Sami Bey, raporunda hastalığın kolera olduğu konusunda vali beyi nasıl ikna ettiğine dair bilgi de vermektedir. Buna göre yaptığı kültürlerle mikropların şekil ve hareket tarzlarını vali beye göstermiş ve kendisini ikna etmiştir. Ayrıca konunun ciddiyetinden de bahsederek iki yüz ihtiyat askerinin toplanmasını teklif etmiş ve bu konuda da başarılı olmuştur. Bununla birlikte bazı pis suların akışını keserek kirlenmenin önünü bir dereceye kadar da olsa almış, hastalığı hafifletmiş, vazifelerini layıkıyla yerine getirmeyen gardiyanların defedilerek yerlerine asker konulmasını ve bazı hizmetler için on gardiyanın görevlendirilmesini de sıhhiye müfettişi vasıtasıyla sağlamıştır.³⁰

Dr. İhsan Sami Bey'in raporunda belirttiği diğer bir olumsuz durum erzak dağıtımına ilişkindir. Buna göre kordon altındaki hanelere verilmek için mıntka polis memurlarından gelen pusulayla, belediye müfettişinin almış olduğu erzakın toplamı üç dört bin kuruşu hatta daha fazla bir miktarı bulmaktadır. Ancak bu erzakın kimlere verildiği konusunda kimsenin bilgisi bulunmamaktadır. Ayrıca günlük 10 kuruş yevmiye verilen gardiyanlar yetmiyormuş gibi 400 kuruş maaşla 10-15 kişi tebhir memuru olarak istihdam edilmiş ve evleri dezenfekte etmekle görevlendirilmişlerdir.³⁰

Dr. İhsan Sami Bey, raporunda bu düzensizliklerle halkın sağlığının düşünülmediğini vurgulamış ve şehrin içme sularına dair bilgiler de vermiştir. Buna göre belediyeye ait olan ve süzgeçten geçerek şehrin her mahallesine demir borularla taşınan temiz Gökdere suyu mevcutken tamamen açıktan veya kırık, çatlak künklerden akan birtakım pis sular halka içirilmektedir. Raporda, zaten pis olan bu suların iki şekilde daha kirletildiğine dikkat çekilmiştir. Bunlardan ilki künkler çatlak olduğundan su israfını önlemek ve istedikleri yere su verip, istemedikleri yerlerden suyu kesmek için su yolcularının künklerle dağıtım yerlerinden gübre ile karışık çamurlu yonga parçaları atmasıdır. İkincisi ise suların bir eve gelip burada kap, çanak, çamaşır ve pis yerler yıkandıktan sonra aynı boru ile yandaki evlere akmasıdır. Halk bu pis suları içmekte ve hükümet de buna ses çıkarmamaktadır.³⁰

Dr. İhsan Sami Bey, raporunun devamında Bursa'ya akan 30 çeşit suyun kaynaklarından, dağıtım yerlerinden ve mahallelerdeki musluklardan ayrı ayrı örnekler alarak bakteriyolojik tahliller yaptığını da belirtmiştir. Bu sular kaynaklarında az çok temiz oldukları halde belirtilen sebeplerden dolayı mahalle aralarında koli basili ve diğer mikroplarla kirlenmektedir. Demir boru ve tazyik ile gelen Gökdere suyu kumpanya suyu değildir. Bu nedenle suyu evlere almak büyük bir masraf gerektirmemektedir. Ancak mahalli hükümet hastalığın varlığına dahi inanmadığından halkın sağlığının korunmasını da aklına getirmemektedir. Bu sular nedeniyle Bursa'da her yıl tifo ve dizanteri vakalarının görüldüğü de bölgedeki doktorlar tarafından belirtilmektedir.³⁰

Dr. İhsan Sami Bey, raporunun son kısmında vahim bazı iddialara da yer vermiştir. Bu iddialar arasında hastalığın şiddetlendiği günlerde mahalli doktorlardan bazılarına görev teklif edildiği halde doktorların görevi kabul etmedikleri, kolera hastalarını hükümete haber vermeyip bizzat tedavi ettikleri, kordon oluşturmamışları

ve bu nedenle hastalığın yayılmasına neden oldukları bulunmaktadır. Doktorlar ayrıca vefatlar için başka hastalıklara dair raporlar vermekte ve hükümet de bu uygulamalar karşısında kanuni takibat yapmamaktadır.³⁰

Dr. İhsan Sami Bey'in belirttiğine göre Apostolidi adındaki bir doktor böyle bir hastasına "hummadan vefat etmiştir" şeklinde rapor vermiştir. Ancak cesette kolera alametleri görüldüğünden sıhhiye müfettişinden hemen otopsi ve bakteriyolojik tahliller yapılmasını istemiştir. Tahliller sonucunda ölümün kolera nedeniyle meydana geldiği anlaşılmış ve hemen kanuni işlem yapılması istenmiştir. Dr. İhsan Sami Bey, raporunun son satırlarında belirtmiş olduğu sebepler ortadan kaldırılmazsa Bursa gibi devlete başkentlik yapmış bir şehirde koleranın yerleşik bir hal alacağını da üzümlere belirtmiştir.³⁰

Dr. İhsan Sami Bey'in Raporunun Yansımaları

Dr. İhsan Sami Bey'in raporu sonrasında Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye Nezareti, Dahiliye Nezareti'ne 30 Eylül 1911 tarihli yazısı ile bilgi vermiştir. Bu yazıda Dr. İhsan Sami Bey'in raporunun içeriğine yer verildiği gibi sonrasında atılan adımlara da değinilmiştir. Buna göre raporda belirtilen hususlar dikkat çekicidir. Bu nedenle Hüdavendigar Vilayetinden iddialara ilişkin açıklama istenilmiştir. Ayrıca belirtilen tarihe kadar verilmiş olan kolera tahsisatının nasıl harcandığına dair onaylı bir harcama cetveli ile konuya ilişkin evrakların hemen gönderilmesi de talep edilmiştir. Raporda yer alan iddiaların araştırılması için ise Mülkiye Müfettişi Ali Seydi Bey bölgeye gönderilmiştir.³⁰

Hüdavendigar Vilayeti, Dahiliye Nezaretine gönderdiği 3 Ekim 1911 tarihli yazısında özetle hastalık henüz sona ermediği için istenilen kesin hesap evrakının hazırlanmasının mümkün olmadığını belirtmiştir. Bu arada bölgeye gönderilen Müfettiş Ali Seydi Bey, raporda belirtilen iddialara dair inceleme başlatmış, ilgili kişi ve kurumlardan bilgi talep etmiştir. Onun mührünü taşıyan ve Hüdavendigar Vilayetine gönderilen 8 Ekim 1911 tarihli yazıda Bursa'da koleranın şiddetlendiği dönemde mahalli doktorlardan bazılarının kolera hastalarını hükümete haber vermeden bizzat tedavi ettikleri, bu nedenle kordon oluşturulamayarak hastalığın yayılmasına neden oldukları ve kolera nedeniyle vefat eden hastalara başka bir hastalığa dair rapor verdiklerine dair ihbarda bulunduğu belirtilmiştir. Ayrıca konuya ilişkin bilgi ve bu gibi bir icraata cesaret etmiş doktor varsa kimlikleri ile haklarında yapıldığına şüphe edilmeyen kanuni takibatın sonucunun bildirilmesi de istenilmiştir. Aralarında Umur-ı Sıhhiye Komisyonu Reisi, Belediye Reisi ile hastane tabiplerinin bulunduğu altı kişilik bir komisyon tarafından mühürlenmiş cevabi yazı dikkat çekicidir. Bu yazıda kolera nedeniyle vefat ettikleri daha önce sağlık heyetinin otopsi ile ispatlanmış olan iki kişinin muayene ve tedavilerini gizleyerek hastalığın yayılmasına çalışan Doktor Yannakidis ve Apostolidi Efendilerin, Ceraim-i Sıhhiye Kanununa göre cezalandırılmaları hakkında sıhhiye komisyonu tarafından bir rapor hazırlandığı ve Hüdavendigar Vilayeti ile adli makamlara arz edildiği belirtilmiştir.³⁰

Mülkiye Müfettişi Ali Seydi Bey, bölgedeki sıhhiye komisyonu başkanlığına gönderdiği 8 Ekim 1911 tarihli yazısında ise yıl içerisinde Bursa'da meydana gelen kolera nedeniyle istihdamı mecbur olan belediye doktorları ile geçici olarak dışarıdan görevlendirilen doktorların isimleri ve her birine kaçır kuruş maaş verildiğinin bildirilmesini istemiştir. Komisyon cevabi yazısında Bursa ve çevresinde görülen kolera hastalığı hakkında gerekli tedbirlerin alınması için İstanbul'dan gönderilen doktorlardan Burhanettin Bey ile Yani Vasil Efendiye ikişer bin, Şerafettin ve Şükrü Fazıl Bey ile Hıranet, Serkis ve Markado Efendilere bin beşer yüz, üç tebhir memuruna ise altışır yüz kuruş maaş tahsis edildiğini belirtmiştir. Bu doktorlardan birkaçı Bursa'da istihdam edildikleri gibi Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiyenin, 22 Haziran 1911 tarihli telgrafında hastalık sırasında belediye doktorlarının zaruri masraflarına yardımcı olmak üzere günlük birer mecdiye ve bunlara eklenecek diğer yerli doktorlara da günlük altışır kuruş verilmesi bildirildiğinden buradan Kaklık İstasyonu Karantinahanesine 1500 kuruş maaşla Doktor İstrati ile Bursa'ya yine 1500 kuruş maaşla Doktor Şefik Bey, Doktor Dozakliyan ve Doktor Nikolof Efendilerin tayin edildiği de ifade edilmiştir. Bunların yanı sıra Belediye baştabibi Bedros Efendi ile,

Tabib-i Sani Necmettin Bey ve Kolera Pavyonu Doktoru Yusuf İzzettin Bey'e de günlük birer mecdiye verildiği bildirilmiştir.³⁰

Mülkiye Müfettişi Ali Seydi Bey'in mührüyle Polis Müdüriyetine gönderilen, 8 Ekim 1911 tarihli yazıda Bursa'daki kolera salgının başlangıcında bazı vaizlerin camilerde ve birtakım kimselerin de etrafta sıhhi tedbirler hakkında halka kötü telkinlerde bulunduklarının ihbar edildiği belirtilmiştir. Yazının devamında böyle bir durumdan kolluk kuvvetlerinin bilgisinin olup olmadığı ve bu ihbar doğru ise hangi vaizlerin hangi camilerde bu gibi telkinlerde bulunduğu bildirilmesi istenilmiştir. Aynı tarihli cevabi yazıda Ramazan-ı Şerif münasebetiyle Bursa Ulu Cami'de halka vaaz ve nasihat vermek için kürsüye çıkan hocalardan Hacı Ali Efendi'nin vaazı sırasında kolera hastalığının bulaşıcı olmadığını iddia ettiği gibi cahil doktorlar tarafından Müslümanlara ait cenazelerin yıkanmadan defnedildiği hatta yakıldığını söylediği de belirtilmiştir. Konunun 4 Eylül 1911'de Hüdavendigâr Vilayetine bildirildiği de belirtilerek, Hacı Ali Efendi hakkında hazırlanan soruşturma evrakının Adliye'ye gönderildiği ve beş gün tutuklu kaldıktan sonra tahliye edildiği de ifade edilmiştir. 7 Eylül 1911 günü ise Doktor Nikolof Efendinin muayene ettiği Molla Arap Mahallesinden kolera hastası bir şahsın evinden çıkması üzerine doktor tarafından uyarıldığı ve bu sırada mahallenin imamı olan Ali Efendi'nin, "Ümmeti Muhammed'i beyhude yere kapatıyorsunuz" şeklinde bir söz söylediği doktor tarafından şifahi bildirilmiştir. Konuya dair hazırlanan evrak 9 Eylül'de Sıhhiye Müfettişliğine gönderilmiştir.³⁰

Mülkiye Müfettişi Ali Seydi Bey, Hüdavendigâr Vilayeti Sıhhiye Komisyonu Riyasetine 8 Ekim 1911'de farklı iddialara dair sorular içeren yazılar göndermiştir. Bu yazıların ilkinde Bursa'da koleranın görüldüğü sırada halkın cenazelerini sıhhi şartlara uygun olarak kaldırma konusunda doktorlara zorluk çıkardığının ihbar edildiği bildirilmekte ve böyle bir durum meydana gelmişse bu konuda hükümetin gerekli tedbirleri alıp almadığının bildirilmesi istenilmektedir. Komisyon tarafından gönderilen cevabi yazıda koleranın hüküm sürdüğü dönemde cenazelerin fenni şartlara uygun olarak defnedilmesi konusunda görevli memurlara ve sağlık personeline halk tarafından hiçbir zorluk çıkarılmadığı belirtilmiştir. Komisyona gönderilen ikinci yazıda kolera salgının başlangıcında sağlık heyeti ile vilayet arasında fikir ayrılıklarının görüldüğü ve bu nedenle sağlık işlerinde karışıklıklar meydana geldiğine dair ihbarda bulunduğu belirtilerek konuya dair bilgi verilmesi istenilmiştir. Verilen cevapta Bursa'daki kolera hastalığı sırasında sıhhiye komisyonu tarafından önem verilen fenni meselelere hükümetin elden geldiği kadar yardımcı olduğu ifade edilmiştir. Komisyona gönderilen üçüncü yazıda kolera nedeniyle kordon altına alınan evlere dağıtılan erzakın kimler marifetiyle verildiği, bunun için toplam kaç kuruş harcadığı ve bu konuda herhangi bir suistimal meydana gelip gelmediği sorulmuştur. Verilen cevapta mıntıkalara ayrılan doktorların tespitleri üzerine, aynı mıntıkadaki polis daireleri tarafından hazırlanan pusulaların belediye müfettişliğine gönderildiği ve müfettiş tarafından satın alınan erzakın çavuşlarla gardiyanlar tarafından dağıtıldığı belirtilmiştir. Ayrıca yapılan araştırma neticesinde herhangi bir suistimalin tespit edilmediği de ifade edilmiştir. Ancak 2 Kasım 1911 tarihli bir belge verilen cevabın yetersiz bulunduğunu göstermektedir. Bu nedenle erzak alımı ve dağıtımı için ne kadar para harcadığı ile suistimal olup olmadığına dair açıklamada bulunulması istenilmiştir. Bu hususlara dair verilen cevapta kordon altına alınmış olanlara verilen erzakın bedelinin on üç bin kuruş otuz paraya yakın olduğu belirtilmiştir. Bu meblağın 27 Haziran 1911'den 11 Ekim 1911 tarihine kadar olan bir masraf olduğu da ifade edilmiştir. Paranın satın alma ve dağıtım işiyle görevlendirilmiş olan belediye müfettişi Mustafa Efendi tarafından tutulan ve sıhhiye komisyonu tarafından tasdik edilen defterlere ve bordroya uygun olarak harcanmış olduğu ve bu konuda suistimal şüphesi hissedilmediği de ifade edilmiştir.³⁰

Komisyona gönderilen dördüncü yazıda Bursa'da koleranın devam ettiği sırada halkın birçok nedenden dolayı kirlenmiş olan suları içmeye devam ettiği halde hükümetin buna engel olmadığı ihbar edildiği belirtilmekte ve bu konuda bilgi istenilmektedir. Cevabi yazıda hastalığın en çok kirlenmiş sular ile bulaştığının bilimsel olarak kanıtlanmış olduğu ifade edilmiştir. Ayrıca gerek sıhhiye müfettişliği gerekse de sıhhiye komisyonu

kararıyla yayınlanmış olan beyannamede halka sadece demir borularla taşınan Gökdere suyunun içilmesi ve şayet diğer suların içilmesi gibi bir mecburiyet varsa bunların kaynatıldıktan sonra içilmesi gerektiği de belirtilmiştir. Yazıda daha önce İstanbul'dan gelen bakteriyoloğun yaptığı tahliller sonucunda Gökdere suyu dışındaki suların içilmesinin uygun olmadığı anlaşıldığı da vurgulanmıştır. Hatta hazırlanan rapor üzerine Vilayet İdare Meclisi ile Belediye Heyetinin gerek merkezde gerekse de Çekirge'de bulunan pis suları keserek bunların fenni vasıtalarla tamiri için projeler hazırladığı da ifade edilmiştir. Komisyona gönderilen beşinci yazıda kolera nedeniyle Bursa'da kaçır kuruş yevmiye ile kaç gardiyan istihdam edildiği, bunların yevmiyelerinin nasıl ödendiği ve bu gardiyanlardan istifade edilip edilmediği sorulmuştur. Cevabi yazıya göre Bursa'da koleranın başladığı Haziran ayından 25 Eylül'e kadar kordonlarda günlük ortalama kırk gardiyan istihdam olunmuştur. Gardiyanlardan altmışına yedişer yüz, tebhir memurlarına dörder yüz, başgardiyan ile müfettişe ise beşer yüz kuruş olmak üzere toplam 47598 kuruş 20 para verilmiştir. Bu meblağ kısmen sıhhiye senetleri kısmen de belediye marifetiyle ödenmiştir. Hazırlanan bordrolar sıhhiye komisyonu tarafından onaylandıktan sonra belediye marifetiyle dağıtılmıştır. Her gün polis merkezleri ve doktorlar tarafından yapılan teftişler sayesinde gardiyanların hareketleriyle intizamları mümkün olduğu kadar muhafaza edilmiştir. Yazıda ayrıca gardiyanların daha sonra kendilerinin on kuruş yevmiye ile hizmet edemeyeceklerini bildirmeleri üzerine yerlerine ihtiyat askerleri görevlendirildiği de belirtilmiştir. Belgeyi hazırlayan komisyon üyelerinden birinin düştüğü açıklayıcı not bu konu için önemlidir ve Dr. İhsan Sami Bey'in raporunda yer alan bir bilgi ile uyushmaktadır. Bu açıklamada bir ara havalenin geç gelmesi nedeniyle gardiyanlara paralarının zamanında ödenemediği, bu nedenle grev yaptıkları ve geçici bir süre intizamın bozulduğu belirtilmiştir.³⁰

Mülkiye Müfettişi Ali Seydi Bey, Hüdavendigâr Vilayeti Sıhhiye Komisyonuna gönderdiği 2 Kasım 1911 tarihli yazıda kolera salgını sırasında sıhhi tedbirlere dair alınan kararları ve yapılan uygulamaları içeren defter veya dosyanın daha sonra iade edilmek üzere kendisine gönderilmesini istemiştir. Aynı belge üzerine düşülen kayıta sıhhiye komisyonu tarafından alınan kararları içeren defterin gönderildiği belirtilmektedir.³⁰

Dr. İhsan Sami Bey'in raporu sonrasında Dahiliye Nezareti, Hüdavendigâr Vilayetinden raporda belirtilen iddialara ilişkin açıklama istediği gibi kolera tahsisatının nerelere harcandığına dair açıklama da istemişti. İncelediğimiz belgeler salgın sürecinde vilayete gönderilen paraların nerelere harcandığına dair açıklama bir yana vilayetin yeni tahsisat taleplerinde bulunduğunu göstermektedir.^{30,29} Örneğin Vali Hüsnü Bey'in imzasıyla 19 Eylül'de Dahiliye Nezaretine gönderilen telgrafta istenilen 80000 kuruşun halen gönderilmediği, para kalmaması nedeniyle doktor maaşlarının ödenemediği ve doktorların başka mevkilere sevk edilemedikleri belirtilerek talep edilen paranın bir an önce gönderilmesi istenilmiştir. Vali Hüsnü Bey, talebini bir gün sonra yeni bir telgrafla tekrarlamıştır.²⁹ Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye Nezaretinin, Dahiliye Nezaretine gönderdiği 27 Eylül tarihli yazıda ise hastalığın vilayette günden güne azaldığı belirtilerek daha önce gönderilen meblağın yeterli olacağı bildirilmiştir.²⁹ 28 Eylül'de Dahiliye Nezaretinden, Hüdavendigâr Vilayetine gönderilen telgrafta ise kolera nedeniyle çevreden tahsisat talep edilirse suistimalde bulunanlar hakkında kanuni işlem yapılmak şartıyla hemen gönderileceği bildirilmiştir.²⁹ Yazıda yer alan suistimal vurgusu dikkat çekicidir.

Vali Hüsnü Bey, talep edilen paranın bir türlü gönderilmemesi üzerine Dahiliye Nezaretine 30 Eylül'de bir telgraf daha göndermiştir. Telgrafında doktor maaşlarının ödenemediğini tekrarlayarak belediyeden verilmiş olan 43550 kuruşun da iadesinin talep edildiğini belirtmiş ve 80000 kuruşun acilen gönderilmesini tekrar rica etmiştir.²⁹ Mülkiye Müfettişi Ali Seydi Bey, Bursa'dan gönderdiği 12 Ekim tarihli telgrafta Bursa ve çevresinde koleranın devam ettiğini, özellikle de Bursa'da şiddetlenmeye başladığını belirterek gönderilen 80000 kuruşun harcandığını, vali ile yapılan görüşmeler neticesinde 75000 kuruşa daha ihtiyaç duyulduğunu belirtmiştir. Dahiliye Nezareti'nin, Hüdavendigâr Vilayeti ile Ali Seydi Bey'e göndermiş olduğu 19 Ekim tarihli telgraf ise yerel idareye ciddi bir eleştiri niteliğindedir. Hastalığın şiddetle devam etmesi tahaffuz tedbirlerinin layıkıyla

uygulanamamasına ve şimdiye kadar gönderilen paraların boşa harcanmasına bağlanmıştır. Talep edilen 75000 kuruş için daha sonra işlem yapılmak üzere öncelikle şimdiye kadar gönderilen paraların nasıl ve nerelere harcandığına dair bir cetvel hazırlanması ve müfettiş tarafından incelendikten sonra acilen gönderilmesi istenilmiştir.²⁹

Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye Nezaretinin, Dahiliye Nezaretine gönderdiği 15 Ekim 1911 tarihli yazı konunun netleşmesini ve neticelenmesini sağlamaktadır. Bu yazı yukarıda da yer verdiğimiz Ali Seydi Bey'in 12 Ekim tarihli telgrafına verilen cevaptır. Yazıda Hüdavendigâr Vilayetine, 14 Ağustos'a kadar 232410 kuruş tahsisat verildiği belirtilmiştir. Ayrıca 31 Ağustos'tan, 4 Ekim'e kadar ise 210000 kuruş daha verilmesi farklı tarihlerde Dahiliye Nezaretine yazılmıştır. Buna göre Hüdavendigâr Vilayetine verilen veya verilmesi Nezarete arz edilen paranın toplamı 442410 kuruşa ulaşmaktadır. Bu miktarda tahsisat koleranın hüküm sürdüğü vilayetlerden bir ikisi hariç hiçbir vilayet verilmemiştir. Böyle büyük bir tahsisata rağmen kolera Hüdavendigâr Vilayetinde hükmünü icra etmiştir. Hastalığın seyri tahaffuz ve imhaya dair tedbirlerinin hakkıyla uygulamadığını göstermektedir. Masrafin çokluğu ise tahsisatın boşa harcandığını düşündürmektedir. Yazının devamında bu nedenle artık daha fazla tahsisat verilemeyeceği belirtilmiştir. Ayrıca şimdiye kadar gönderilen tahsisatın nerelere harcandığını gösteren cetvelin hazırlanarak Mülkiye Müfettişinin onayından sonra acilen Meclise gönderilmesi de vilayete emredilmiştir.²⁹

Sonuç

Kolera salgını Bursa'da 27 Haziran 1911'de başlamıştır. Şehirdeki ilk kolera vakası hastalığın Bursa'ya, Kütahya'dan (Tavşanlı) geldiğini göstermektedir. Resmi yayınlar ve arşiv belgeleri hastalığın Bursa'da zaman zaman azalıp zaman zaman etkisini arttırdığını göstermektedir. Hastalığın başlangıç tarihi net olarak bilinmekle birlikte hangi tarihte kesin olarak ortadan kalktığına dair bilgiye ulaşamadık. Ancak 12 Ekim tarihli bir belgede hastalığın Bursa'da şiddetlenmeye başladığının belirtilmesi 1911 sonbaharında da mevcudiyetini göstermektedir. Salgın sürecinde Bursa'da 440 kolera vakası görülmüş ve bunların 110'unu ölümle neticelenmiştir.

Salgının başlamasından sonra koleranın mahiyetini araştırmak ve sular hakkında bakteriyolojik incelemelerde bulunmak için bölgeye gönderilen Dr. İhsan Sami Bey'in raporu dikkat çekici satırlara sahiptir. Valinin koleranın varlığına inanmaması, doktorları azarlaması, kordonlar, erzak dağıtımı, suların kirliliği, vaizlerin halka olumsuz telkinlerde bulunması, bazı doktorların kolera hastalarını hükümete haber vermemesi ve diğer iddialar oldukça önemlidir. Raporu dikkate alan merkezi hükümet söz konusu iddiaları araştırmak için Mülkiye Müfettişi Ali Seydi Bey'i, Bursa'ya göndermiştir. Bu tavır devletin kamu sağlığı konusundaki hassasiyetini göstermesi bakımından önemlidir. Ali Seydi Bey'in iddialara ilişkin ilgili kurumlarla yapmış olduğu yazışmalar rapor ile çelişen cevaplara sahiptir. Bu noktada Dr. İhsan Sami Bey'in raporunda belirtilen hususlar mı yoksa Ali Seydi Bey'in araştırması sonucunda elde ettiği cevaplar mı gerçeği yansıtıyor? Bu soruya verebilecek net bir cevabımız yok. Ancak resmi bir yayında suların genellikle pis olduğunun, fenni nasihatlere güvenilmediğinin, hastaların haber verilmediğinin belirtilmesi ve lağımların açıktan aktığı ile birkaç derenin sularının kirli olduğuna dikkat çekilmesi Dr. İhsan Sami Bey'in raporunun doğruluk ihtimalini arttırmakta ve salgın sürecinin yerel hükümet tarafından iyi yönetilemediği düşüncesini doğrulamaktadır. Bununla birlikte kolera ile mücadele için bölgeye gönderilen tahsisatın nerelere harcandığına dair açıklamanın bir türlü gönderilememesi ve yeni tahsisat taleplerinde bulunulması da bu düşüncemizi kuvvetlendirmektedir. Nitekim Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye Nezareti'nin, Dahiliye Nezaretine göndermiş olduğu telgrafta yer alan *"hastalığın seyri tahaffuz ve imhaya dair tedbirlerinin hakkıyla uygulamadığını göstermektedir. Masrafin çokluğu ise tahsisatın boşa harcandığını düşündürmektedir"* mealindeki satırlar da kanaatimizce bu düşüncüyü desteklemektedir.

Bilgi

Çıkar çatışması bulunmamaktadır. Makalenin hazırlanmasında herhangi bir kişi ya da kuruluştan destek alınmamıştır.

Kaynaklar

1. Erden F. Türk Hekimleri Biyografisi, İstanbul: Çituri Biraderler Basımevi;1948.
2. Doktor El-Hac Rıza Tahsin. Mirat-ı Mekteb-i Tıbbiye, İkinci Kitab, Dersaadet: Kader Matbaası; 1328.
3. Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) Dahiliye İdare (DH. İD.) 48/22, 25 Ocak 1911.
4. Unat E. K. Osmanlı İmparatorluğunda Bakterioloji ve Viroloji, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Yayınları; 1970.
5. Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA.) Babıâli Evrak Odası (BEO.) 2821/211504, 3 Mayıs 1906.
6. Özbay K. Türk Asker Hekimliği Tarihi ve Asker Hastaneleri, C. 2, İstanbul: Yörük Basımevi; 1976.
7. Etker Ş. Paul-Louis Simond ve Bakteriolojihane-i Osmani'nin Çemberlitaş'ta Açılışı (21 Eylül 1911). Osmanlı Bilimi Araştırmaları 2009; 10 (2): 13-33.
8. Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA.), Fon Kodu (FK) 180-9-0-0, Yer Numarası (YN) 82-400-11, Tarih (T) 03.12.1925.
9. Erdemir A. D. İstanbul'dan Üç Ünlü Hekim'in (Mustafa Münif Paşa, İhsan Sami ve Saim Ali Dilemre) Üç Eseri ve Yorumlamalar. Türk Dünyası Araştırmaları 2012, 197: 53-70.
10. <https://www.numberone.com.tr/2016/04/28/cemile-garan-in-anne-babasina-vefasi/>, Erişim tarihi: 12.08.2024.
11. Başustaoglu A.C. derleyen. 80. Yılında Türk Mikrobiyoloji Cemiyeti Tarihi, Ankara: Türk Mikrobiyoloji Cemiyeti Yayınları, (t.y.).
12. <https://www.sabah.com.tr/magazin/vefali-evlat-3554096>, Erişim tarihi: 12.08.2024.
13. Son Posta, 17.03.1943.
14. Akşam, 17.03.1943.
15. Doktor İhsan Sami. Balık Yağını Nasıl İçmelidir?, Haydar Paşa: Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye Matbaası; 1325.
16. Doktor İhsan Sami. Frenginin Yeni Usûl ile Teşhisi Borde-Wassermann Teamül-i Mislisi, İstanbul: İkdâm Matbaası; 1338.
17. Dr. İhsan Sami. Türk Ocağı Konferanslarından: Veba-Taun. Büyük Mecmua 25 Kanunuevvel 1919, Nu. 17: 268-269.
18. Topkar K. Dr. Mazhar Osman'ın İstanbul Seririyatı Dergisinde Tıp Eğitimi ve Sağlık Politikalarında Modernleşme ve Değişim Süreçleri, İstanbul: Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Doktora Tezi; 2023.
19. Karcı, E. Osmanlı Devleti'nde Bakterioloji Öğretiminin Öncüsü Doktor Hamdi Aziz Paşa ve 1902-1904 Irak Kolerasına Dair Tespitleri. SUTAD 2020, (49): 399-417.
20. Yılmaz Ö. 1847-1848 Kolera Salgını ve Osmanlı Coğrafyasındaki Etkileri. Avrasya İncelemeleri Dergisi 2017, 6 (1): 23-55.
21. Menekşe M. İzmir'de Kolera Salgını ve Etkileri (1893). TAD 2020, 39 (67): 385-433.
22. Karcı E. Osmanlı Hükümetlerinin Sağlık Politikaları (1908-1914), Tokat: Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Doktora Tezi, 2017.
23. Emecen F. Hudâvendigâr, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. 18, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998: 285-286.
24. Kumaş N. Bursa'da Kolera Salgını ve Alınan Karantina Önlemleri (1890-1895). U.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi 2011/2, 12 (21): 213-241.
25. Ayar, M. Osmanlı Devleti'nde Kolera, İstanbul Örneği (1892-1895), İstanbul: Kitabevi Yayınları; 2007.
26. Çil, H. Hıfzıssıhha Umum Müfettişi Charles Bonkowski Paşa'nın Osmanlı Türkiye'sinde Başgösteren 1893-1895 Kolera Salgını Sırasında Aldığı Sağlık Önlemleri. *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 2023, 24 (1): 105-137.
27. Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye, Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye ile Ana Merbut Müessesat-ı Fenniye ve Sıhhiyenin İcraat ve Mesaisi, 1326 ve 1327 Senelerinde Memalik-i Osmaniyyede Zuhur eden Koleraya Dair Malumat-ı İhsaiye ve Bu Babda İttihaz Olunan Tedabir, Dersaadet: Selanik Matbaası; 1328.
28. Unat, E. K. Osmanlı İmparatorluğunda 1910-1913 Yıllarındaki Kolera Salgınları ve Bunlarla İlgili Olaylar. *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları* 1995, (1): 55-65.
29. Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) Dahiliye İdare (DH. İD.) 57/9, 30 Mart 1912.
30. Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) Dahiliye Muhaberat-ı Umumiye İdaresi (DH. MUI.) 150/22, 11 Kasım 1911.
31. Cumhuriyet Gazetesi, 8 Eylül 1935.
32. Vakıf Gazetesi, 24 Nisan 1933.